International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(1): 159-163

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 159-163
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 04-12-2023
Accepted: 07-01-2024

शौभिकविश्वासः
सहकारी-अध्यापकः संस्कृतविभागः
झाड़ग्राम-राज-कलेजः झाड़ग्रामः,
पश्चिमवङ्गराज्यम्, भारत

मायाः तोलनात्मकम् अध्ययनमेकम् आर्हताद्वैतवेदान्तदर्शनसिद्धान्तानुसारम्

शौभिकविश्वासः

सारांश
एतद् सर्वैरविदितं यत् मायेति तत्त्वमद्वैतवेदान्तिभिः प्रतिष्ठितम्। परं तत्त्वमिदं न केवलमद्वैतवेदान्ते स्वीकृतम्, अपि च अन्येषु दर्शनेषु अस्य तत्त्वस्य प्रसङ्गः वर्तते, केवलं तत्र नामान्तरमेव परिदृश्यते। जैननये अपि मायातत्त्वस्य विचारणा विद्यते । अस्मिन् शोधप्रबन्धे एषा चर्चा उपन्यस्ता यत् अद्वैतवेदान्तदर्शने यादृशी मायाचर्चा परिदृष्टा, तादृशी माया जैनाचार्यैः स्वीकृता न वा । अपि च जैनदर्शने माया इति कः वस्तुः, वैदान्तिकैः सह तेषां जैनानां स्वीकृतं मायातत्त्वं समरूपं , विषमरूपं वा । अतः अत्र समीक्षात्मिका दृष्ट्या वेदान्तजैनदर्शनयोः मायातत्त्वं पर्यालोचितम्।
शोधप्रविधिः अस्मिन् शोधप्रबन्धे प्राधान्येन तुलनात्मिका विश्लेषणात्मिका पद्धतिः च समाश्रिता। जैनाद्वैतवेदान्तदर्शनाभ्यां तत्त्वानि संगृह्य अत्र तुलनात्मिका विचारणा आहृता। उभययोः दर्शनयोः प्रकरणग्रन्थान् समाश्रित्य एताः सर्वाः चर्चाः उपन्यस्ताः। परामृष्टानां ग्रन्थानां उल्लेखे प्रायेण एम.एल.ए. सरणिः अनुसृता। तद्यथा - संघवी,सुखलालः। सं.। तत्त्वार्थसूत्रम् । पार्श्वनाथविद्यापीठः। वाराणसी। २०१९ (अष्टम-संस्करणम्) । शोधप्रबन्धे उद्धृतयः सर्वाः ग्रन्थस्य पृष्ठासंख्यकेन चिह्निताः भवन्ति। तद्यथा (संघवी,सुखलालः। पृः १११।)। शोधप्रबन्धे समुल्लिखितानां संक्षेपाक्षराणां अर्थानां निर्देशिनी अपि विवृता।

कूटशब्दः माया, बन्धः, पुद्गलः, ज्ञानावरणम्, आस्रवः, कर्म, अज्ञानम्, कषायः

संक्षेपाक्षरार्थनिर्देशिनी
श्वेः उः – श्वेताश्वतरोपनिषद्
पृः – पृष्ठा

प्रस्तावना
तत्त्वार्थसूत्रकारेण उमास्वातिना तस्य तत्त्वार्थसूत्रे रत्नत्रयप्रसङ्गेन उक्तं – "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः।" (संघवी,सुखलालः। पृः १११।) अतः रत्नत्रयं भवति सम्यक्दर्शनं सम्यक्ज्ञानं सम्यक्चारित्रं च, तदेव मोक्षमार्गम्। अत्र सम्यग्ज्ञानं नाम – येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः, तेनैव स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेन पदार्थानामवगमनं सम्यग्ज्ञानम्। सर्वदर्शनसंग्रहकारेण माधवाचार्येणोदाहृतं –

"यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा ।
यः अववोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः ॥"
(चक्रवर्ती, सत्यज्योतिः। पृः२०।)

येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः भवन्ति, मोहसंशयविरहितानां तद्रूपेण तेषां पदार्थानां ज्ञानमेव सम्यक्ज्ञानम्। तत्त्वानि येन रूपेण स्थितानि तद्रूपेण तत्त्वानां संक्षेपेण विस्तृतरूपेण वा तज्ज्ञानं सम्यकज्ञानं इत्यभिधीयते।
अतः साधारणतया पदार्थानां तत्त्वानां सम्यक्ज्ञानं न भवति। अन्यस्वभावेन तानि सर्वानि तत्त्वानि आवृतानि भवन्ति । यदा तदावरणं विनश्यति तदा सम्यक्ज्ञानं भवति। जैननये सम्यक्ज्ञानं पञ्चविधं, तदुक्तं तत्त्वार्थसूत्रे – "मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम् इति।" (संघवी,सुखलालः।पृः१११।)। सर्वदर्शनसंग्रहकारेणापि उक्तं - "तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलभेदेन।"(चक्रवर्ती, सत्यज्योतिः। पृः२०।), अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसा पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः। ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम्। सम्यद्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः। ईर्षाद्यन्तराय ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्यायः। तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम्। तत्र – आद्ये परोक्षं, प्रत्यक्षमन्यत्। सर्वदर्शनसंग्रहकारेण माधवाचार्येणोदाहृतं –

Corresponding Author:
शौभिकविश्वासः
सहकारी-अध्यापकः संस्कृतविभागः
झाड़ग्राम-राज-कलेजः झाड़ग्रामः,
पश्चिमवङ्गराज्यम्, भारत

"विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं वाधवर्जितम् ।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा मेयविनिश्चयात् ॥"

(चक्रवर्ती, सत्यज्योतिः। पृः२०।)

अतः मतिः श्रुतः अवधिः मनपर्यायः केवलश्च इति पञ्चविधं सम्यकज्ञानं भवति। ज्ञानावरणयोः क्षयोपशमे सति इन्द्रियेण मनसा च यः प्रथमः बोधः जायते, स तावत् मतिः। ज्ञानावरणयोः क्षयोपशमे मत्या यद् स्पष्टज्ञानं जायते तद् श्रुतम्। सम्यग्दर्शनेन ज्ञानावरणयोः क्षयोपशमे स्थानकालाद्यवच्छिन्नं सीमितं वस्तुविषयकं ज्ञानं भवति अवधिः। ईर्षादयः ज्ञानावरकाः भवन्ति इति जैनाः मन्वन्ति। तेषामिर्षादीनां क्षयोपशमे अन्येषां मनःस्थितानां विषयानां यद् स्पष्टं ज्ञानमुदेति तज्ज्ञानं मनःपर्यायः इति अभिधीयते। अन्येषां सर्वेषां ज्ञानानां असहायेन स्वतन्त्रतया यद् स्वयं- प्रकाश्यं निर्वाधं ज्ञानमुत्पद्यते तद् भवति केवलज्ञानम्। अतः केवलज्ञानं विना अन्येषु चतुर्विधेषु ज्ञानेषु ज्ञानावरणप्रसङ्गः भवति। ज्ञानावरणः नाम ज्ञानस्य वाधः । अत्र ज्ञानमित्यनेन मननमिति विवक्षितम्। वाचकाचार्येण तत्त्वार्थसूत्रे ज्ञानावरकाणां षड्विधानां कर्मणां उपदिष्टम् –

"तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः"

(संघवी, सुखलालः। पृः १२६ ।)

एतेभ्यः कर्मभ्यः ज्ञानावरणं जायते । सम्यक्ज्ञानेन तदावरणस्य क्षये प्रयत्नेन तस्योपशमे मननादिकं ज्ञानं उत्पद्यते । अतः ज्ञानावरणतत्त्वं जैनाः अपि स्वीकुर्वन्ति। जैनदार्शनिकाः चिदचिदिति तत्त्वद्वयं स्वीकुर्वन्ति। तन्मते ये तावत् ग्रहणीयाः ते ग्राह्याः, ये तावत् त्यजनीयाः ते सर्वे हेयाः इति विचार्यन्ते। ग्राह्यहेययोः भेदज्ञानमेव यथार्थज्ञानं विवेकज्ञानं वा। कर्तुः रागद्वेषादीन् सर्वथैव सर्वदैव परिहर्तव्यम्। कारणम् एतस्मात् कारणादेव जायते अविवेकिता अयथार्थज्ञानं वा। अतः जैनाः ज्ञानावरणं स्वीकुर्वन्ति। ते मन्वन्ते आत्मा कर्म च परस्परं भिन्नरूपम्। केनापि कारणेन आत्मा कर्मणा सह यदा एकीभूतः भवति तदा अविवेकः भवति । जीवाः प्रकृत्या चैतन्यस्वरूपाः भवन्ति। यस्मात् कारणात् कर्मणः स्वशक्त्या उपशमेन क्षयेन वा औपशमिकात्मभावेन क्षयात्मकभावेन वा कर्मोदयवशेन सर्वं कालुष्यं विनश्यति । तदा जीवाः मुक्ताः भवन्ति। तदेव जीवानां प्रकृत्या स्वरूपम्।
अतः मायाविशिष्टमद्वैतवेदान्ततत्त्ववत् जैननये अपि ज्ञानावरणं स्वीकृतम्। अपि च आवरणध्वंसे ज्ञानोदयः भवति इति तेषां सिद्धान्तः। सर्वदर्शनसंग्रहे जैननये जीवानां अवस्थापञ्चकं विवर्णितम्। माधवाचार्येण अत्र सर्वदर्शनसंग्रहे उच्चारितं –

"यदवोचद्वाचकाचार्यः औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य
स्वतत्वमौदयिकपारिणमिकौ चेति ।"

(चक्रवर्ती, सत्यज्योतिः। पृः२१ ।)

अतः जैनमते जीवानां पञ्चदशाः भवन्ति – औपशमिकः क्षायिकः मिश्रः औदयिकः पारिणामिकश्च । एतासु चतुर्विधासु अवस्थासु औदयिकावस्थायां यदा कर्मणः विपाकः उदयः वा भवति, तदा तस्मात् विपाकात् आत्ममालिन्यं किमपि आविर्भूतं भवति । जीवानां आत्मनः मालिन्यमयी इयं दशा औदयिकीदशा इत्यभिधायते । उदयात् उत्पद्यते इति औदयिकः। उदयः नाम मालिन्यम् । कर्मणः मालिन्यात् आत्मनः यादृशी अवस्था भवति सा एव आत्मनः औदयिकी अवस्था । कर्मणः उदयेन क्रोधः मानः माया लोभश्च जायते । मिथ्यामोहनीयस्य कर्मणः उदयेन मिथ्यादर्शनं भवति ।
सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्येण सप्ततत्त्वप्रसङ्गेनोक्तं –

"तदाह जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानीति ।"

(चक्रवर्ती, सत्यज्योतिः। पृः२२ ।)

अतः सप्ततत्त्वेषु बन्धः अन्यतमत्वं विधत्वे । बन्धविषये सर्वदर्शनसंग्रहे उक्तं–

"मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः ।"

(चक्रवर्ती, सत्यज्योतिः। पृः२२ ।)

अनन्तावयवविशिष्टाः पुद्गलाः सूक्ष्मरूपेण जीवशरीरं प्रविश्य अणु-द्यणुकादिक्रमेण कर्मरूपेण विपरिणमते। मिथ्यादर्शनादिना जीवात्मा पुद्गलादीन् गृहीत्वा सम्बध्यते । एषः सम्बन्धः एव बन्धः । साधारणतया पुद्गलाः कर्मरूपेण विपरिणमन्ते । कषायविशिष्टं भूत्वा जीवाः तान् पुद्गलान् आश्रयन्ते । तथा चोदाहृतं माधवाचार्येण सर्वदर्शनसंग्रहे –

"तदुक्तं सकषायो जीवः कर्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध इति।"

(चक्रवर्ती, सत्यज्योतिः। पृः२३ ।)

कषायग्रहणमेव बन्धस्य हेतुमूलम् । कर्मणः एव कषायाः उत्पद्यन्ते, पुनः कषायकारणादेव कर्मणः ग्रहणं भवति । अत्र सम्बन्धः अयं अनादिः। अद्वैतवेदान्तदर्शनानुसारं यथा अविद्यया मायया वा सह जीवानां सम्बन्धः नैसर्गिकः अनादिः वा तथैवात्र ।
बन्धस्य प्रथमः हेतुः मिथ्यादर्शनम् । मिथ्याकर्मणः उदयेन जीवाः तत्त्वोपदेशमुपेक्ष्य जीवाजीवादीन् प्रति स्वभावजातः श्रद्धाभावः एव मिथ्यादर्शनम् । अतः मिथ्यादर्शनेन जीवाः यथार्थतत्त्वस्वरूपमं ज्ञातुं न शक्नुवन्ति। अद्वैतवेदान्तोपदिष्टया मायया अविद्यया वा एवंविधं भवति । मायाप्रभावात् एव जीवाः ब्रह्मस्वरूपं नानुभवन्ति । अतः मिथ्यादर्शनेन सह मायायाः सादृश्यं वर्तते।
कषायः भवति चतुर्थः बन्धहेतुः । कषाय नाम क्रोधः मान माया लोभश्च । एतेषु एकैकेन समवायेन वा जीवाः कर्मपुद्गलान् गृह्णन्ति । जीवः प्रकृत्या अमूर्तः अपि अनादिकालात् कर्मसम्बन्धात् मूर्तः भवति , तस्माद् कारणाद् मूर्तान् पुद्गलान् आश्रयते । यथा प्रदीपाग्निः तुलाखण्डेन तैलं संगृह्य तं तैलं सन्ताप्य दाह्यरूपेण विपरिणमते , तथैव जीवाः काषायिकविकारात् पुद्गलान् परिगृह्य तान् कर्मरूपेण परिवर्तन्ते । आत्मना सह पुद्गलानां सम्बन्धः एव बन्धः ।
अतः अद्वैतवेदान्तोपदिष्टा माया अविद्या वा यथा ब्रह्मतत्त्वं आच्छादयति तथैव चतस्रः कषायः प्रकृत्या जीवस्वरूरम् आवृणोति । अत्रापि सादृश्यमस्ति । जैनाचार्यः वाचकउमास्वातिः तस्य तत्त्वार्थधिगमसूत्रमिति ग्रन्थस्य षष्ठाध्यायस्य षट्संख्यके सूत्रे उक्तवान् –

"अव्रतकषायेन्द्रियक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः।"

(संघवी, सुखलालः। पृः १२६ ।)

अत्र साम्परायिककर्मविषयकः आश्रवभेदः वर्णितः । ते भेदाः भवन्ति अव्रतः कषायः इन्द्रियः क्रिया च । ते पुनः विभाजिताः भवन्ति । अव्रतास्तु पञ्चविधाः, चतुर्विधाः कषायाः, इन्द्रियानि पञ्चसंख्यकानि, क्रियाभेदाः पञ्चविंशतिसंख्यकाश्च भवन्ति। एतासु पञ्चविंशतिक्रियासु मायाक्रियायाः उल्लेखः विद्यते । को नाम मायाक्रिया इति जिज्ञासायां उच्यते ज्ञानदर्शनादिना योग्यतानुसारेण किमपि प्रतारणाकार्यं भवति चेत्, तर्हि सा मायाक्रिया इत्यभिधीयते ।
अद्वैतवेदान्तदर्शने यादृशं मायातत्त्वं अविद्यातत्त्वं वा विवृतं तत्रापि प्रतारणाप्रसङ्गः विद्यते। मायायाः शक्तिद्वयं विद्यते - आवरणं विक्षेपश्च । अत्रावरणं नाम वस्तुस्वरूपस्य आच्छादनम् , विक्षेपः नाम एकस्मिन् वस्तुनि अन्यस्य स्थापनम् । अत्र विक्षेपशक्त्या मायायाः प्रतारणाकार्यं चलति । परं इदं प्रतारणाकार्यं तात्त्विकं ज्ञानगतं वा, न तु जैननयवत् कर्मगतं । अत्रैव वैसादृश्यमस्ति । जैनदर्शने एकः जीवः अपरं जीवं प्रतार्यते । तत्र न तु ज्ञानगतं प्रतारणाकार्यम् । वैदिकसंहितायामपि माया इति शब्देन प्रतारणाप्रसङ्गः अस्ति।
जैनाचार्यः वाचकउमास्वातिः तस्य तत्त्वार्थधिगमसूत्रमिति ग्रन्थस्य षष्ठाध्यायस्य त्रयविंशतितमे सूत्रे उक्तवान् –

"माया तैर्यग्योनस्य।" (संघवी, सुखलालः। पृः १२७।)

जैनदर्शने बन्धहेतुरूपेण कर्मतत्त्वं स्वीकृतम् । तत्र जैनदार्शनिकाः अष्टविधं कर्मतत्त्वमुपदिष्टम् । तेषु अष्टविधेषु कर्मसु आयुःकर्म अन्यतमत्वं विधत्ते । नरकायुः तिर्यगायुः मनुष्यायुः देवायुश्च । अत्र तिर्यगायुःप्रसङ्गेन मायेति शब्दस्य उल्लेखः भवति । माया नाम अत्र कपटाचारः शठाचारः कुटिलाचारश्च । अनेन आचरणेन जीवाः तिर्यग्योनिजाताः भवन्ति । अत्रापि माया इत्यनेन प्रतारणा एव विवक्षिता ।
अत्र एवंविधा जिज्ञासा मनसि उदेति यत् वेदान्तदर्शने यादृशं मायातत्त्वं समुपदिष्टं जैनदर्शने तादृशं तत्त्वं विवृतं न वा । अर्थात् माया इत्यनेन शब्देन कीदृशं वस्तुतत्त्वं जैनदार्शनिकैः स्वीकृतम् । जैनदार्शनिकाः अद्वैतवेदान्तोपदिष्टां मायां अविद्या मिथ्याज्ञानं मिथ्याप्रतिभासः इत्यादिना शब्देनापि व्यवहरन्ति । अतः अद्वैतवेदान्तिनः यां मायां अद्वैतवेदान्तदर्शने सयुक्तिकं समुपदिशन्ति, तादृशं तत्त्वं जैनदर्शने अज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति शब्देन आख्यायते । अद्वैतवेदान्तदर्शने मायापर्यायभूताः बहवः शब्दाः सन्ति, यथा – अविद्या अज्ञानं अध्यासः उपाधिः च इति । एतेषु अद्वैतवेदान्तदर्शने अविद्यायाः यथा अवस्तुत्वेन अङ्गीकारः दृश्यते, जैनदर्शने तस्य तादृशं अवस्तुतत्त्वं न स्वीक्रियते । वेदान्तसारे सदानन्दयोगीन्द्रेण प्रोक्तमज्ञानस्वरूपं –
"अज्ञानं तु सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपां यत्किञ्चिदिति वदन्ति, "अहम् अज्ञः" इत्याद्यनुभवात्, "देवात्मशक्तिं स्वगुणैः निगूढाम्" (श्वेःउः१/३) इत्यादिश्रुतेश्च ।" (पालः,विपदभञ्जनः। पृः ७९ ।)
अतः यत् न सत्स्वरूपं नासत्स्वरूपं, अपि च सदसद्भ्यां विलक्षणं तदवश्यमेव अनिर्वचनीयमिति । अतः गोकर्णन्यानेन इदमज्ञानमिति निरूपणं नैव सम्भवति । अज्ञानं सत्स्वरूमिति वक्तुं न शक्यते कारणं जीवस्य मुक्तदशायामज्ञानं न राजते । अज्ञानमसत्स्वरुपमित्यपि न कथितुं शक्यते कारणं जीवानां संसारप्रतीतिः वर्तते । यावदज्ञानं तावत् संसारः इति स्थितिः अद्वैतवेदान्तदिशा । पुनः अज्ञानं सत्स्वरूपमसत्स्वरूपं च इति निश्चये अपि परस्परविरुद्धधर्मयोः भावः न सम्भवतीति सिद्वान्तः । अतः अज्ञानं सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयमिति । तथा चोक्तं शङ्कराचार्येण विवेकचूडामणौ –

"सन्नाप्यसननाप्युभयात्मिका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।
साङ्गाप्यनङ्गा ह्युभयात्मिका नो महाद्भुता'निर्वचनीयरूपा ॥"
(वेदान्तानन्दः । पृः६७ ।)

ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रेणोक्तं
"अत्रोच्यते – नाविद्या ब्रह्मणः स्वभाव, नात्यन्तमसती नापि सती, एवमेवेयमविद्या माया मिथ्यावभास इत्युच्यते। स्वभावश्चेत् कस्यचित्, अन्यो'नन्यो वा परमार्थ एवेति नाविद्या, अत्यन्तासत्त्वे खपुष्पसदृशी न व्यवहाराङ्गं, तस्मादनिर्वचनीया ।" (शास्त्री, एस् कुप्पुस्वामी । पृः ९ ।)
तस्मादनिर्वाच्यत्वात् अज्ञानलक्षणे यत्किञ्चिदिति विशेषणं संयोजितम् । कारणमत्र यथा घटद्रव्यं कम्बुग्रीवादिमान् मृद्पिण्डविशेषः इत्यनेन ज्ञातुं शक्यते तथैव न अज्ञानम् । इदमित्थमित्यनेन अज्ञानस्य सिद्धिः न भवति । अद्वैतवेदान्तिनः मन्वन्ते यत् अज्ञानं न तु साक्षिसिद्धं, न वा प्रमाणसिद्धमिति। अज्ञानमवस्तुः, तस्मात् केनापि प्रमाणेन तस्य सिद्धिः न भवति । ब्रह्मसिद्धिकारेणोक्तं –
"अत्र केचिदाहुः – वस्तुसिद्वावेव दोषः, नासिद्धं वस्तु वस्त्वन्तरनिष्पत्तये'लं, न मायामात्रे, न हि मायायां काचित् अनुपपत्तिः, अनुपपद्यमानार्थेव हि माया, उपपद्यमानार्थत्वे यथार्थभावान्न माया स्यात् ।" (शास्त्री, एस् कुप्पुस्वामी। पृः१०।)
अस्य अज्ञानस्य अस्तित्वे किमपि प्रमाणमस्ति चेत्, तर्हि अविद्या वस्तुरूपेण प्रतिभाति प्रमाणसिद्धत्वात् । अविद्या अज्ञानं वा केनापि प्रमाणेन असिद्धत्वेन एव अविद्या अज्ञानं वा । अन्यथा तद् ज्ञानं इत्यनेन अभिधीयते । अनेन मायायाः दुरधिगम्यता प्रतिपादिता अद्वैतवैदान्तिकैः । तथा चोक्तं इष्टसिद्धिकारेण विमुक्तात्मनाचार्येण –

"दुर्घटत्वमविद्याया भूषणं न तु दूषणम् ।
कथञ्चित् घटमानत्वे अविद्यात्वं दुर्घटं भवेत् ॥"
(हिरियान्ना, एम् । पृः २१०।)

जैनाः कस्यापि सम्पूर्णतया अवस्तुत्वं न स्वीकुर्वन्ति ।

उमास्वातिना उक्तं द्रव्यस्वरूपं-

"गुणपर्यायवद् द्रव्यम् ।" (संघवी, सुखलालः। पृः१२५।)

गुणस्तावत् द्रव्यस्य नित्यधर्मः अनित्यस्तु पर्यायश्च । नित्यधर्मः खलु न परिवर्तते, परं अनित्यधर्मः परिवर्तते । जगदिदं द्रव्यमयम् । अतः नित्यधर्मदृष्ट्या इदं जगत् ध्रुवरूपं, अनित्यधर्मदिशा तद्विपरीतं च । जगतः नित्यत्वं स्वीकृतं चेत् एकदेशदृष्टिदोषः जायते, अनित्यत्वं स्वीकृतं चेत् सः दोषः पुनर्जायते । अतः अत्र परिवर्तनमपरिवर्तनं उभयमेव सत्यम् । जैनाः स्वीकुर्वन्ति यत् एकस्मिन् द्रव्ये बहवः धर्माः विद्यन्ते । यथा आत्मनः अनित्यधर्माः तावत् कामना वासना सुखं दुःखमित्यादयः । एतैः सर्वैः धर्मैः द्रव्यस्वरूपं परिवर्तते । अतः कस्यचित् द्रव्यस्य पूर्णज्ञानलाभः न सम्भवति । कारणं तस्मिन् द्रव्ये अनन्तधर्माः वर्तन्ते, तद् ज्ञानं न तु साधारणाय जनाय, अपि च सर्वज्ञाय भवति। जैनमते सीमितद्रव्यं असीमितधर्मविशिष्टम् । अतः वयं सर्वे द्रव्यानां आंशिकज्ञानं लभामहे ।
एते अनन्तधर्माः पुनः भावात्मकाः अभावात्मकाश्च । ये तावत् धर्माः वस्तुषु विद्यन्ते ते तु भावात्मकाः, तद्विपरीताः अभावात्मकाः भवन्ति । अभावात्मकधर्मैः द्रव्यमेकं अन्यस्मात् द्रव्यात् भिन्नं भवति । तस्मात् द्रव्येषु भावात्मकात् अभावात्मकधर्माः अधिकाः भवन्ति । दृष्टान्तमुखेन अयं विषयः विशदीक्रियते – यथा घटः स्वरूपतः सन्नपि रूपान्तरेण पटत्वादिना मठत्वादिना च तत्रैवास्ति तस्यास्तित्वाभावः अपि स्वीकृतः । अर्थात् घटत्वावच्छिन्ना आधेयतानिरूपिता अधिकरणतावती घटवति देशे घटत्वेन घटस्य अस्तित्वसत्त्वे अपि तत्रैव पटत्वेन रूपान्तरेण तस्य अभावः अपि अस्ति एव इति । अतः एवं वक्तुं शक्यते यत् जैनदर्शनानुसारं यत् एकदेशावच्छेदेन एककालावच्छेदेन च भावाभावयोः एकत्र समावेशेन नास्ति दोषः । तथा चोक्तं आचार्य सामन्तभद्रेण आप्तमीमांसायां –

"अवस्त्वनभिलाप्यं स्यात् सर्वान्तैः परिवर्जितम् ।
वस्त्वेवावस्तुतां याति प्रक्रियाया विपर्ययात् ॥"
(घोषालः,शरत्चन्द्रः।पृः १०८।)

अतः एवमेव एकः वस्तु वस्त्वन्तरम् अपेक्षया अवश्यमेव अवस्तुभूतः भवति । अर्थात् घटत्वावच्छिन्नतया भासमानः घटः भवति सर्वथा वस्तुभूतः। पटत्वावच्छिन्नतया भासमानश्च स एव घटः नितान्तमवस्तुभूतः भवति ।
अत्र मनसि प्रश्नः उदेति यत् कथं घट-घटाभावयोः वस्तुत्वावस्तुत्वयोः च परस्परविरूद्धत्वात् एकस्मिनेव अधिकरणे तयोः द्वयोः संस्थानं भवितव्यं । तदुत्तरेण जैनाचार्याः वदन्ति यत् अभाववाचकः शब्दः अपि भावभूतमर्थं ज्ञापयति । यथा अब्राह्मणमाह्वय – अत्र अब्राह्मणशब्दः ब्राह्मणभिन्नवाचकः अपि ब्राह्मणभिन्नान् वर्णान् बोधयति । अतः भावाभावयोः नास्ति कः अपि विरोधः इति सिद्धान्तः । अतः जैनदृष्ट्या कः अपि वस्तुः न सर्वथा भावभूतः, न च अभावभूतः इति ।
अतः एवं सिद्धान्तितं यत् द्रव्यस्य स्वरूपेण भावः पररूपेणाभावश्च विद्यते । कथं इदं सिद्धमिति आशङ्कायां नैमित्तिकभेदात् । यथा घटस्य निमित्ताभूताः दण्डचक्रादयः तथैव पटस्य निमित्ताभूताः तन्तुवेमादयः च भवन्ति, ते निमित्ताभूताः पदार्थाः परस्परं भिन्नाः भवन्ति । निमित्तभेदादत्र नैमित्तिकाः भिन्नाः भवन्ति । अतः एकस्मिन् वस्तुनि भावाभावयोः अभेदः भवति ।
अत्र अयमेव सिद्धान्तः यत् अद्वैतवेदान्तदर्शने यथा मायातत्त्वम् अज्ञानतत्त्वं वा विवर्णितं तथैव जैनदर्शने नोपदिष्टम् । अनेकान्तवादिनः जैनाः न भावात्मकं तत्त्वं स्वीकुर्वन्ति, न चाभावात्मकम् । यथा संख्यावतः संख्या न भिद्यते, तथैव भावाभावौ अपि वस्तुनः न भिद्येते ।
जैनदार्शनिकाः अद्वैतवेदान्तोपदिष्टां मायां अविद्या अज्ञानं मिथ्याज्ञानं मिथ्याप्रतिभासः इत्यादिना शब्देनापि व्यवहरन्ति । न विद्या इति अविद्या, न ज्ञानमिति अज्ञानमिति उभयत्रैव एताभ्यां विग्रहाभ्यां नञ् तत्पुरुषः समासः भवति । नञ्तत्पुरुषसमासे नञ् इत्यस्यार्थः द्विविधः भवति – पर्य्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्च । कुमारिलभट्टेन मीमांसावार्त्तिके एतयोः द्वयोः लक्षणमुक्तं –

"प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधे अप्रधानता।
पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्॥
अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधो प्रधानता।
प्रसज्यप्रतिषेधः असौ क्रियया सह यत्र नञ्॥"

(हालदारः, गुरुपदः। पृः ४३२।)

अस्य सरलार्थः भवति यत्र नञ्तत्पुरुषसमासे विधेः प्राधान्यं, प्रतिषेधस्याप्राध्यन्यं सूचितं तत्र पर्य्युदासः भवति। एवं अविद्यापदे अज्ञानपदे वा पर्य्युदासरूपः नञः विद्यते चेत्, तर्हि अस्यार्थः भवति अविद्याघटकीभूतः अज्ञानघटकीभूतः वा मिथ्याज्ञानमेव। अत्र यदि प्रसज्यप्रतिषेधरूपः नञः अस्ति तर्हि अविद्यापदेन विद्याभावः, अज्ञानपदेन ज्ञानाभावः च इति बोद्धव्यः। अत्र कीदृशः नञर्थः ग्रहणीयः अयमेव प्रश्नः।

अत्र अविद्यापदे अज्ञानपदे वा प्रसज्यप्रतिषेधरूपेण नञः इत्यनेन स्वीकृतेन सर्वज्ञत्वमसिद्धं भवति। महापुरुषेषु तपस्विषु वा ज्ञानाभावरूपम् अज्ञानम् बन्धहेतुत्वेन सदैव पूर्णज्ञानं वाधते। अशेषज्ञानस्यभावात् केनापि कदापि पूर्णज्ञानसम्पत्तिः नोदेति। अनेन जैनाचार्यस्वीकृतेन मोक्षप्रसङ्गभङ्गः भवति। तथा चोक्तं वाचकाचार्येण तत्त्वार्थसूत्रे –

"बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां। कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः।"

(संघवी, सुखलालः। पृः १३८।)

अतः अयं पक्षः दोषार्हः।अस्माभिः तर्कमेवाश्रितं यत् – तत्वाभ्यासेन क्रमेण यत् स्तोकं ज्ञानमुत्पद्यते, तस्मिन् ज्ञाने वह्वज्ञानविनाशशक्तिः विराजते। अयमं पक्षः अपि न निर्दोषः। कारणं बन्धः सदैव अज्ञाननिमित्तकः, न तु ज्ञाननिमित्तकः इति सर्वजनविदितः। स्तोकज्ञानमिश्रिताज्ञानतो कदापि बन्धस्योत्पत्तिः न सम्भवति। अत्र बन्धस्याभावः प्रसङ्गः स्यात्।

अतः ज्ञानाभावरूपः अज्ञानपक्षः यथा न श्रेयस्करः तथैव अल्पज्ञानपक्षः अपि न समीचीनम्। तस्मात् जैनदर्शने माया न केवलं अज्ञानरूपा अविद्यारूपा च, अपि च एकस्मिन् आत्मपदार्थे कामक्रोधादिकषायरूपं मोहविशिष्टं मिथ्याज्ञानमेव अज्ञानम्। तदज्ञानमेव जीवानां बन्धकारणम्। जैनाचार्येण ऊमास्वातिना तत्त्वार्थाधिगमे सूत्रे उक्तं-

"सकषायत्वाज्जीवः कर्मणः योग्यान् पुद्गलानादत्ते। स बन्धः।"

(संघवी, सुखलालः। पृः १३१।)

अत्र एवं प्रश्न जायते यत् आत्मा निरवयवः चैतन्यमयश्च भवति। कर्म भवति जडद्रव्यं मूर्तद्रव्यं च। अपि च यः निरवयवः सः कथं कर्माणि ग्रहीतुं शक्नोति। अतः हस्तपदादिशून्यत्वात् आत्मनः वस्तुग्रहणसामर्थ्यमपि न सम्भवति। इत्थं मूर्तद्रव्येन सह विमूर्तद्रव्यस्य मेलनं न सम्भवति। तस्मात् कारणादेव हस्तपदादिविशिष्टस्य शरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य प्रसङ्गः आयातः। अतः आत्मा नाम शरीरावच्छिन्नः जीवः। यः जीवः सावयवेन हस्तपदादिना ग्रहणवर्जनरूपं कार्यं कर्तुं शक्नोति।

अत्र पुनः आशङ्क्यते जीवकर्मणोः अस्य सम्बन्धस्य अनादित्वेन कापि समस्या अस्ति न वा। यदि अत्र जीवगतस्य बन्धस्य सादित्वं स्वीकृतं तर्हि मुक्तजीववत् शुद्धजीवेषु बन्धाभावः वर्तते। परं शुद्धजीवेषु अपि जैनमते बन्धः विद्यते। जैननये पुद्गलकर्मणोः तादात्म्यसम्बन्धः विद्यते। पुद्गलरूपानि कर्माणि स्वतः एव जीवं प्रति धावन्ति।

जैनदर्शने विमूर्तात्मना सह मूर्तकर्मणः सम्बन्धः अनादि इत्युच्यते। कस्मिन काले आत्मा आसीत् कर्मशून्यः शुद्धस्वरूपः, अनन्तरं क्रमेण स आत्मा कर्मणा लिप्यते, संसारं जीवरूपेण प्रविशति इत्येवं न तु जैननयसम्मतम्। अनादिकालादेव आत्मा कर्मणा सह सम्बध्यते संसारचक्रे परिभ्रमति च। कदापि अयमात्मा सर्वं कर्ममलं दूरीकृत्य शुद्धस्वरूपं भविष्यति। कर्मपुद्गलेन आत्मनि यदावरणं जायते स एव जैननये कार्मणशरीरः। अयं कार्मणशरीरः आत्मना सह संयुज्य असकृत् देहात् देहान्तरं प्रविशति। नवशरीरं प्रविश्य कर्मणः प्रभावात् भिन्नासु क्रियासु आत्मासंयुक्तः शरीरः प्रवर्तते। तस्मादेव नवः नवः कर्मपुद्गलः जायते। अस्य कर्मपुद्गलस्य जीवस्य कार्मणशरीरे सञ्चयः भवति। पूर्वजन्मनः सञ्चितकर्म फलप्रदानेन क्रमेण विनश्यति, अनन्तरं स कर्मसमुदायः कार्मणशरीरात् निर्गच्छति।

अतः अनादिकालात् आत्मना सह कर्मणः सम्बन्धात् जीवशरीरः उत्पद्यते। जन्ममरणशीलः संसारी जीवः रागद्वेषविकारात् पुनः पुनः कर्मपुद्गलेन सम्बध्यते। बद्धकर्मफलाद् पुनः जायते, जातकारणात् शरीरः भवति, शरीरात् इन्द्रियः। इन्द्रियेन विषयग्रहणं, विषयग्रहणेन रागद्वेषरूपमध्यावसायः समुपजायते, तस्मात् पुनः कर्मबन्धनं भवति।

जैननये द्विविधं कर्मतत्त्वं स्वीकृतम्- भावकर्म द्रव्यकर्म च। भावकर्म नाम रागद्वेषरूपपरिणामभूतानि कर्माणि, द्रव्यकर्म तावत् पौदगलिककर्माणि। जैनाः मन्यन्ते रागद्वेषादिरूपाः भावाः भावकर्माणि च जीवानां संसारकारणमेव भवति। अनेन कर्मवलेनैव जीव सांसारिकं विषयं प्रति आकर्षणं अनुभवति। अनया विषयवासनया जीवाः जन्ममरणशीले संसारमार्गे प्रत्यहं गमनागमनं विदधाति। जैनाः पञ्चविधं मिथ्यात्वादिकं कर्मबन्धकारणं स्वीकुर्वन्ति। पञ्चविधेषु कर्मबन्धकारणेषु चतुर्थः भवति कषायः। कषाय नाम सर्वान् जीवान् प्रति समभावाभावात् रागद्वेषकारणात् वा क्रोधमानमायालोभादिकानाम् उत्पत्तिः। क्रोधः मानं माया लोभः च एते सर्वे कषायाः इति कथ्यन्ते। कषायः चतुर्विधः भवति – अनन्तानुबन्धि अप्रत्याख्यानवरणं प्रत्याख्यानवरणं सञ्जलनम्। अनन्तानुबन्धीकषायजातेन संस्कारेण यत् कर्मबन्धनं भवति तेनैव कर्मबन्धनेन जीवानां नरकगतिर्भवति, सम्यक्दर्शनं विनश्यति च। जैनगृहस्थानां श्रावकानां वा पालनीयः धर्मः भवति देशविरतिः। देशविरतिः नाम पञ्चमहाव्रतः। येन कषायेन गृहस्थानां देशविरतिः इति धर्मः प्रवाध्यते, तद् अप्रत्याख्यावरणमिति कथ्यते। अनेन कषायेन जीवाः पशुनां विहगानां च योनिसु जायन्ते। येन कषायेन जीवाः मनुष्यरूपेण जायन्ते सः कषायः प्रत्याख्यानावरणमिति उच्यते। अनेन कषायेन जीवानां सर्वविधानां साधुकर्मणां बाधः भवति। सञ्जलनमित्यभिधेयात् कषायप्रभावात् आधिदैविकेन आधिभौतिकेन च दुःखेन कस्यापि संयतस्य जीवस्य चित्तं अभिभूतः भवति। अनेन उन्नतचारित्र्यधर्मः बाधते। क्रोधमानमायालोभादीनां सर्वेषां चतुर्विधानां कषायानां प्रत्येकानां चतुर्विधः अवान्तरभेदः विद्यते। अतः जैनमतेन कषायः षोडशविधः भवति।

कषायेन आत्मना सह कर्मणां परमाणवः सम्बध्यते। अयं सम्बन्धः जैननये बन्धः इत्युच्यते। अयं बन्धः चतुर्विधः भवति प्रकृतिबन्धः स्थितिबन्धः रसबन्धः प्रदेशबन्धश्च। प्रकृतिः नाम स्वभावः, येन बन्धेन आत्मनः स्वभावः प्रकृतिर्वा आच्छाद्यते स प्रकृतिबन्धः। अष्टविधेषु प्रकृतिबन्धेषु मोहनीयः अन्यतमत्वं विधत्ते। यः बन्धः आत्मनि भ्रममुद्भाव्य परवस्तुनि अहंकारं मोहं वा समुत्पादयति स मोहनीयः भवति। अनेन मोहनीयेन सत्मार्गं प्रवाध्यते। अपि च कस्मिन्श्चिद् जीवे सत्यधारणायाः भावः विद्यते चेत् तां धारणां विनश्यति। कः अपि यदि सत्यधारणामनुसृत्य आचरति, तत्रापि अयं बन्धः संशयमुत्पादयति। एतानि मोहनीयकर्माणि चतुर्विधानि - दर्शनमोहः चारित्रमोहः अकषायवेदनीयः कषायवेदनीयश्च। येनोपदेशेन कुटिलकर्मबन्धनं जायते सः मोहः दर्शनमोह इत्युच्यते। अत्र पुण्यपापात्माबन्धमुक्त्यादिनाम् अस्तित्वं नास्ति इति प्रलापवाक्यमुपदिश्यते, यत्र देवस्थानस्य धनमपहरणं न तु निन्दायोग्यं, यत्र तीर्थाङ्कराणां जिनानां निन्दा क्रियते तत्रैव दर्शनमोहः भवति। अनेन मोहबुद्धिना सत् इति असद्रूपेण, असदिति सद्रूपेण प्रतीयते। सत्यं अनृतरूपेण, अनृतं सत्यरूपेण मन्यते। अतः अनेन सदैव विपरीतबुद्धिः विजायते। दर्शनमोहाभिभूतः जीवः आत्मनः यथार्थस्वरूपं विस्मृत्य आत्मानं स्वीयं वा दुनोति। चतुर्विधेषु मोहनीयकर्मसु अन्यतमः चारित्र्यमोहः जीवानाम् आचरणाश्रितः भवति। अनन्तानुबन्धिभिः इत्यादिभिः चतुर्विधैः कषायैवेदनीयैः सह हास्यादीनां नवविधानां अकषायवेदनीयायां संयोगेन चारित्र्यमोहः उत्पद्यते। अनेन कर्मणा आत्मनः स्वरूपं आवृतं भवति। तस्मादेव कारणात् सच्चारित्र्यं नोपलभ्यते।

एतादृशात् मोहकारणात् जीवाः आसुरीवृत्तिमाश्रित्य आत्मस्वरूपं विस्मृत्य केवलं जागतिकं विषयं प्रति अनुधाव्य जीवन्ति। महामोहात् विषयाशां सञ्जायते, विषयाशाकारणात् जीवः जटिलजालबद्धः भवति। तस्मात् बन्धनात् स्वस्य पार्थिवेच्छापूर्तये आचरति, योनितः योनिषु भ्रमति, भवाब्धिं तर्तुं कामयमानः अपि न शक्नोति। अतः दर्शनमोहः चारित्रमोहः च उभावेव जीवानां प्रकृतस्वरूपमाच्छाद्य तान् भ्रान्तमार्गं दर्शयतः।

उपसंहार

अद्वैतवेदान्ते अपि जैनदर्शनानुसारं मिथ्याज्ञानतत्त्वं अज्ञानतत्त्वं वा स्वीकृतम्। श्रीमच्छङ्कराचार्यपादेन तस्य विवेकचूडामणौ बन्धप्रकरणे अज्ञानस्य यद् स्वरूपं व्याख्यातं तेन सह जैनानाम अज्ञानतत्त्वस्य मिथ्याज्ञानतत्त्वस्या वा सादृश्यं दृश्यते। तेनोक्तं –

"बीजं संसृतिभूमिजस्य तु तमो देहात्मधीरङ्कुरो
रागः पल्लवमम्बु कर्म तु वपुः स्कन्धः असवः शाखिका।
अग्राणीन्द्रियसंहतिश्च विषयाः पुष्पाणि दुःखं फलम्
नानाकर्मसमुद्भवं बहुविधं भोक्ता अत्र जीवः खगः ।।"

(वेदान्तानन्दः। पृः९८।)

अत्र संसारः वृक्षेण सह उपमीयते। अस्य संसारवृक्षस्य उपादानकारणमज्ञानमेव। देहात्मबुद्धिः अस्य वृक्षस्य अङ्कुरः आसक्तिः पल्लवः कर्मणा अस्य जलसेचनं भवति। देहः अस्य स्कन्धः, शाखाः प्राणाः, इन्द्रियाः शाखाग्राभागाः पुष्पानि विषयस्वरूपानि कर्मजातानि दुःखानि संसारवृक्षस्य फलस्वरूपानि भवन्ति।
अस्मात् मोहवशात् जीवानां यथार्थज्ञानं भवति खलु अज्ञानम्। एतादृशस्य अज्ञानस्य समापने सम्यग्दर्शनस्य आविर्भावः भवति। सम्यग्दर्शनं विना ज्ञानं सम्यग् न भवति। सम्यग्ज्ञानदृते कदापि सम्यगाचरणं नोपजायते। अतः एतत् सिद्धान्तितं यत् जैनदर्शने यद् मिथ्याज्ञानं तद् तु सम्यग्दर्शनस्य प्रतिबन्धकः भवति। सम्यगदर्शनविरोधितायाः मिथ्याज्ञानमिदं जैनदर्शनसम्मतं वेदान्ताभिमतं मायातुल्यमिति। अतः वेदान्तस्वीकृता माया जैनदर्शनसम्मतं मिथ्याज्ञानपर्यायभूतं भवति। जैनमतेन मिथ्याज्ञानस्य प्रभावाद् जीवः सांसारिकं क्षणिकं सुखाभासं सुखमिव मन्यते। अस्य सांसारिकस्य सुखस्य किमपि याथार्थ्यं नास्ति। अनेन मिथ्याज्ञानेन जीवः शरीरात्मनोः मिथ्यैक्यं अनुभूय तदनुसारमाचरति। जैनसम्मतेषु षड्विधेषु द्रव्येषु केवलं जीवः चैतन्यमयः द्रव्यविशेषः भवति, अपराणि सर्वाणि पञ्चद्रव्याणि जडभूतानि भवन्ति च। तथापि जीवः मिथ्याज्ञानकारणाद् चैतन्यमये आत्मनि अचैतन्यमयानि जडभूतानि पुद्गलानि समारोप्य व्यवहरति। जीवपुद्गलयोः पारस्परिकः सम्बन्धः अयं बन्धः इत्युच्यते। अयं बन्धः संसारस्य नामान्तरमेव। वेदान्तदर्शने यथा मायाकारणात् संसारः तथैव जैनदर्शने मिथ्याज्ञानमेव संसारमूलम्। एतस्मात् कारणात् मायायाः परपर्यायभूतं मिथ्याज्ञानम्।

आश्रितग्रन्थावलिः

1. संघवी,सुखलालः। सं.। तत्त्वार्थसूत्रम्। पार्श्वनाथविद्यापीठः। वाराणसी। २०१९ (अष्टम-संस्करणम्)।
2. चक्रवर्ती, सत्यज्योतिः। सं.। सायणमाधवीय सर्व्वदर्शनसंग्रहः (प्रथमः द्वितीयखण्डश्च)। साहित्यश्री। कोलकाता। १४१३ वङ्गाब्दः।
3. पालः,विपदभञ्जनः। सं। वेदान्तसारः। संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारः। कलकाता। २०१७ (षष्ठ-संस्करणम्)।
4. वेदान्तानन्दः। अनु., सं। विवेकचूडामणिः। उद्बोधन-कार्यालयः। कलकाता। २००५ (प्रथम-संस्करणम्, नवम पुनर्मुद्रणम्)।
5. शास्त्री, एस् कुप्पुस्वामी। सं। ब्रह्मसिद्धिः (शङ्खपाणिः टीकया सह)। श्रीः सद्गुरु पावलिकेशन्। दिल्ली। १९८४ (द्वितीय-संस्करणम्)।
6. हिरियान्ना,एम्.। सं। इष्टसिद्धिः। वरोदा। ओरियेन्टाल इनस्टिटिउट्। १९३३।
7. हालदारः, गुरुपदः। व्याकरणदर्शनेर-इतिहास। संस्कृतवुकडिपो। कलकाता। २००६ (द्वितीय-संस्करणम्, पुनर्मुद्रणम्)।
8. घोषालः, शरत्चन्द्रः। सं। आप्तमीमांसा। भारतीय-ज्ञानपीठः। निउ-दिल्ली। २०१० (द्वितीय-संस्करणम्)।